

A Historical Study of the Factors of the Spread of Shiism in Sanandaj from Qajar Period to the Present

Manuchehr Khosravi¹, Seyed Abolhassan Navab²

¹ Ph.D., Department of Shiism History, University of Religions and Denominations, Qom, Iran
(Corresponding author). Manochehrkhosravi1234@gmail.com

² Associate Professor, Department of Jurisprudence, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. navvab@urd.ac.ir

Abstract

The present study focuses on the role of migration and architecture in the spread and consolidation of Shiism in the city of Sanandaj. As a predominantly Sunni city with a Kurdish majority, Sanandaj has long been a meeting place for different cultures and religions, but the entry and spread of Shiism there, is a relatively recent phenomenon that has its roots in political, social, and economic factors. The main issue of the research is how the migration of Shiite families and merchants from the central cities of Iran, along with their architectural and construction activities, has led to the inclination of a part of the people of Sanandaj to Shiism. This issue is important because Shiism in Kurdistan, especially Sanandaj, was not only the result of government policies, but also the product of social and cultural interactions of Shiite immigrants with the local community. For example, during the Qajar period, with the support of sultans such as Fath Ali Shah and Nasser al-Din Shah, local Shiite rulers were appointed and the migration of Shiite merchants increased, which led to the construction of religious buildings such as mosques, Hussainiyyas, and caravanserais. In the present era, after the Islamic Revolution of 1979, the migration of Shiite military and security forces to establish security played another role in strengthening the Shiite community. The research issue also addresses the challenges arising from this expansion, such as maintaining religious balance in a multicultural society and preventing a sense of “Shiitization” that may fuel ethno-religious tensions. This study clarifies that Shiism in Sanandaj was not an imposed phenomenon, but rather the result of voluntary migration and economic-cultural activities that transformed the Shiite population from a small minority into a significant group, so that they currently constitute more than 20 percent of the city's population. The main objectives of this study are: 1) describing the role of the migration of Shiite families (such as Waziri, Qaderi, Nabatriz, and Mir Abutaleb) in the tendency of the people of Sanandaj toward Shiism; 2) analyzing

---

Cite this article: Khosravi, M. & Navab, S.A. (2025). A Historical Study of the Factors of the Spread of Shiism in Sanandaj from Qajar Period to the Present. *History of Islam*, 26(3), p. 205-226. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.63857.2256>

Received: 2025/04/13

Received in revised form: 2025/06/05

Accepted: 2025/06/24

Available online: 2025/10/02

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

the impact of the architectural and construction activities of Shiite immigrants on the consolidation of Shiite symbols in the city, such as the construction of Hussainiyya, mosques, and markets; 3) examining social interactions between Shiites and local Sunnis to understand how religious tolerance is maintained; 4) identifying political factors, such as the rule of Shiite statesmen, in facilitating this expansion. The secondary objectives of the study also include documenting the historical background of the entry of Shiism into Kurdistan from the Safavid and Qajar periods, and evaluating cultural achievements, such as the holding of Muharram mourning ceremonies and Shiite festivals. Finally, the practical aim of the research is to provide suggestions for the cultural policy-making to prevent potential tensions arising from the feeling of Shiism in Sunni-dominated areas.

The necessity of this research stems from several aspects. First, despite numerous studies on the history of Kurdistan (such as the works of Ali Akbar Vaqaye' Negar and Mirza Shokrollah Sanandji), there is no dedicated study on the Shi'ite community of Sanandaj, which the present study fills this gap. Second, in the current context of Iran, where the ethno-religious diversity of Kurdistan can be a source of unity or tension, a historical understanding of the spread of Shiism is essential to prevent the incitement of extremist Salafi groups or anti-national ethnocentrism. Third, this research addresses the need for innovation in Shiite studies, as focusing on the role of migration and architecture (as less studied factors) could provide a model for similar studies in other border regions of Iran. Also, considering the demographic changes after the Islamic Revolution, such as the migration of Shiite forces for security, it is necessary to evaluate the role of these factors in the social developments of Sanandaj. Finally, this research helps policymakers to protect the common cultural heritage of Shiites and Sunnis by maintaining tolerance and to use it to strengthen national identity. The present research is based on the descriptive-analytical method with an applied orientation. A qualitative approach was used, which includes collecting data from the library resources, historical documents, and content analysis. Content analysis was conducted based on the study of historical texts to identify patterns of migration and architecture, and a historical-comparative method was used to compare Qajar, Pahlavi, and Islamic Republic periods. The results indicate that the migration of Shiite merchants from the Qajar period and the support of Shiite rulers played a key role in the spread of Shiism, so that the Shiite population has transformed from a minority to an influential group. Architecture, such as the construction of the Grand Mosque (1228 A.H) and the Arbab Caravanserai, established Shiite symbols. In the present era, immigration after the Islamic Revolution strengthened security and religious centers such as Mahdiyeh. Practical achievement of the research is suggesting to avoid Shiite expressions to maintain unity. This research is innovative in focusing on Sanandaj and shows that Shiism was the result of Kurdish tolerance and economic activities.

Keywords: Shiism, Kurdistan, Sanandaj, Shiite families, Shiite merchants, architecture, trade.

دراسة تاريخية لعوامل انتشار المذهب الشيعي في سنجند منذ العهد القاجاري حتى الوقت الحاضر

منوشهر خسروي^١، سيد أبو الحسن نواب^٢

^١ الدكتوراه، قسم تاريخ التشيع، جامعة الأديان والمذاهب، قم، إيران (المؤلف المسؤول)، Manoehehrkhosravi1234@gmail.com
^٢ أستاذ مشارك، قسم المذاهب الفقهية، جامعة الأديان والمذاهب، قم، إيران. navvab@urd.ac.ir

الملخص

تركز هذه الدراسة على دور الهجرة والعمارة في انتشار وترسيخ المذهب الشيعي في مدينة سنجند. وباعتبارها مدينة ذات أغلبية سنية وأغلبية كردية، فقد كانت سنجند منذ القدم ملتقى للثقافات والأديان المختلفة، إلا أن وصول المذهب الشيعي وانتشاره فيها يُعد ظاهرة حديثة نسبياً، تعود جذورها إلى عوامل سياسية واجتماعية واقتصادية. تتمثل القضية الرئيسية للبحث في كيفية هجرة العائلات والتجار الشيعة من المدن الإيرانية الوسطى، إلى جانب أنشطتهم المعمارية والتنموية، في ميل جزء من سكان سنجند إلى المذهب الشيعي. هذا الأمر بالغ الأهمية لأن المذهب الشيعي في كردستان، وخاصة في سنجند، لم يكن نتاجاً لسياسات حكومية فحسب، بل كان أيضاً ثمرة تفاعلات اجتماعية وثقافية بين المهاجرين الشيعة والمجتمع المحلي. فعلى سبيل المثال، خلال العصر القاجاري، وبدعم من سلاطين مثل فتح علي شاه وناصر الدين شاه، تم تعيين حكام شيعة محليين، وازدادت هجرة التجار الشيعة، مما أدى إلى بناء مبانٍ دينية كالمساجد والحسينيات والخانات. وفي العصر الحالي، وبعد الثورة الإسلامية عام ١٩٧٩، لعبت هجرة القوات العسكرية والأمنية الشيعية، بهدف إرساء الأمن، دوراً آخر في تعزيز المجتمع الشيعي. يتناول سؤال البحث أيضاً التحديات الناجمة عن هذا التوسع، مثل الحفاظ على التوازن الديني في مجتمع متعدد الثقافات ومنع الشعور بـ"التشيع" الذي قد يغذي التوترات العرقية الدينية. تُظهر هذه الدراسة أن التشيع في سنجند لم يكن ظاهرة مفروضة، بل كان نتيجة للهجرة الطوعية والأنشطة الاقتصادية والثقافية التي حولت السكان الشيعة من أقلية صغيرة إلى مجموعة مهمة، بحيث يشكلون اليوم أكثر من ٢٠٪ من سكان المدينة. تتمثل الأهداف الرئيسية لهذا البحث فيما يلي: (١) شرح دور هجرة العائلات الشيعية (مثل الوزيري، والقادري، ونبات ريز، ومير أبو طالب) في ميل سكان سنجند إلى المذهب الشيعي؛ (٢) تحليل تأثير الأنشطة المعمارية والإنشائية للمهاجرين الشيعة على ترسيخ الرموز الشيعية في المدينة، مثل بناء الحسينية والمساجد والأسواق؛ (٣) دراسة التفاعلات الاجتماعية بين الشيعة والسنة المحليين لفهم كيفية الحفاظ على التسامح الديني؛ (٤) تحديد العوامل السياسية، مثل حكم رجال الدولة الشيعة، التي ساهمت في تسهيل هذا التوسع. تشمل الأهداف الفرعية للبحث أيضاً توثيق الخلفية التاريخية لدخول المذهب الشيعي إلى كردستان منذ العصرين الصفوي والقاجاري، وتقييم الإنجازات الثقافية، مثل إقامة مراسم عزاء محرم والأعياد الشيعية. وأخيراً، يتمثل الهدف العملي للبحث في تقديم اقتراحات لصنع السياسات الثقافية

استناداً إلى هذه المقالة: خسروي، منوشهر؛ نواب، سيد أبو الحسن (٢٠٢٥). دراسة تاريخية لعوامل انتشار المذهب الشيعي في سنجند منذ العهد القاجاري حتى الوقت الحاضر. تاريخ الإسلام، ٢٤(٣)، ص ٢٠٥-٢٢٦. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.63857.2256>

<https://pqw.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقرالعلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

لمنع التوترات المحتملة الناجمة عن مشاعر التشيع في المناطق التي يهيمن عليها السنة. تتبع ضرورة هذا البحث من عدة جوانب. أولاً، على الرغم من وجود العديد من الدراسات حول تاريخ كردستان (مثل آثار علي أكبر كاتب الوقائع والميرزا شكر الله سنندجي)، إلا أنه لا توجد دراسة محددة حول الطائفة الشيعية في سنندج، وهو ما تسد هذه الدراسة هذه الثغرة. ثانياً، في السياق الإيراني الراهن، حيث يمكن أن يكون التنوع العرقي والديني في كردستان مصدرًا للوحدة أو التوتر، يُعدّ الفهم التاريخي لانتشار المذهب الشيعي ضرورياً لمنع تحريض الجماعات السلفية المتطرفة أو النزعة العرقية المعادية للوطن. ثالثاً، يتناول هذا البحث الحاجة إلى الابتكار في الدراسات الشيعية. لأن التركيز على دور الهجرة والهندسة المعمارية (كعوامل أقل دراسة) يمكن أن يوفر نموذجاً لدراسات مماثلة في مناطق حدودية أخرى في إيران. كذلك، وبالنظر إلى التغيرات الديموغرافية التي أعقبت الثورة الإسلامية، مثل هجرة القوات الشيعية بحثاً عن الأمن، فمن الضروري تقييم دور هذه العوامل في التطورات الاجتماعية لمدينة سنندج. وأخيراً، يُسهم هذا البحث في مساعدة صانعي السياسات على حماية التراث الثقافي المشترك بين الشيعة والسنة من خلال الحفاظ على التسامح، واستخدامه لتعزيز الهوية الوطنية. تعتمد منهجية البحث الحالية على المنهج الوصفي - التحليلي ذي التوجه التطبيقي. وقد تم استخدام منهج نوعي يشمل جمع البيانات من مصادر مكتبية ووثائق تاريخية وتحليل المحتوى. تم إجراء تحليل المحتوى بناءً على مراجعة النصوص التاريخية لتحديد أنماط الهجرة والأنماط المعمارية، وتم استخدام طريقة تاريخية مقارنة لمقارنة فترات القاجار والبهلوي والجمهورية الإسلامية. تُظهر النتائج أن هجرة التجار الشيعة من العصر القاجاري ودعم الحكام الشيعة لعباً دوراً رئيسياً في انتشار المذهب الشيعي، بحيث تحول السكان الشيعة من أقلية إلى مجموعة مؤثرة. ساهمت معالم معمارية مثل بناء الجامع الكبير (١٢٢٨ هـ) وخان أرباب في ترسيخ الرموز الشيعية. وفي العصر الحديث، عززت الهجرة بعد الثورة الإسلامية الأمن والمراكز الدينية مثل المهديّة. الإنجاز العملي للبحث: يُقترح تجنب التعبيرات الشيعية حفاظاً على الوحدة. يتميز هذا البحث بابتكاره في التركيز على مدينة سنندج، ويُبين أن التشيع كان نتاجاً للتسامح الكردي والأنشطة الاقتصادية.

الكلمات المفتاحية: التشيع، كردستان، سنندج، العائلات الشيعية، التجار الشيعة، العمارة، التجارة.

بررسی تاریخی عوامل گسترش تشیع در سنج از زمان قاجار تا عصر حاضر

منوچهر خسروی^۱، سید ابوالحسن نواب^۲

^۱ دکتری، گروه تاریخ تشیع، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول)، Manochehrkhosravi1234@gmail.com
^۲ دانشیار، گروه مذاهب فقهی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. urd.ac.ir@navvab

چکیده

تسامح قوم‌گرد در رویارویی با انتشار عقاید و مذاهب گوناگون در کردستان، سرزمین آنها را به مکانی امن برای ترویج و بسط مذاهب و فرق گوناگون تبدیل کرده است. وجود ادیان و آیین‌های متفاوت در کردستان، به ویژه بخش‌های ایرانی آن نمونه‌ای از این تسامح است که نشان‌دهنده تمایز کردها از همسایگان‌شان است. تشیع یکی از مذاهب کنونی در شهر سنج است که گرایش مردم منطقه به آن متأثر از عوامل مختلفی است. پژوهش حاضر با رویکردی تاریخی و با بهره‌بردن از تحلیل داده‌های کتابخانه‌ای در پی شناخت این عوامل است. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که اقدامات عام‌المنفعه سلاطین قاجار، حکام محلی شیعه مورد اعتماد مردم شهر، خاندان‌های نامدار شیعه مهاجر از اصفهان و کاشان و تاجران غیرگردد مهاجر در عرصه‌هایی مانند ساخت مسجد، حسینیه، بازار، کاروانسرا و احداث قنات از جمله عواملی است که نقش بسزایی در گسترش مذهب تشیع در شهر سنج داشته است.

کلیدواژه‌ها: تشیع، کردستان، سنج، خاندان‌های شیعی، تاجران شیعه، معماری، تجارت.

استناد به این مقاله: خسروی، منوچهر؛ نواب، سید ابوالحسن (۱۴۰۴). بررسی تاریخی عوامل گسترش تشیع در سنج از زمان قاجار تا عصر حاضر. تاریخ اسلام، ۳۲۶-۲۰۵، ص ۲۰۵-۲۲۶. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.63857.2256>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۳؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

۱. مقدمه

ورود گرایش‌های تشیع به کردستان از اواخر قرن اول هجری آغاز شد و در دوره‌های بعدی، به‌ویژه با فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی آل بویه، حمدانیان و صفویان، گسترش یافت. حضور کردها در قیام‌های شیعیان، رفت و آمد علما و محدثان شیعی به کردستان، تلاش حکومتگران آل بویه، حمدانیان، ایلخانان و ترکمانان جانشین ایشان در جهت تبلیغ عقاید شیعی در قسمت‌هایی از کردستان، در کنار فعالیت گروه‌های اسماعیلی، قرمطی و غلات شیعی، از عوامل اصلی ورود و آشنایی مردم کُرد با عقاید شیعی، در نه قرن ابتدایی اسلام بود.^۱ فعالیت‌های شیعی موجب آشنایی مردم کُرد با برخی از تعالیم شیعی گردید، اما گسترش گسترده مذهب تشیع در مناطق کردستان را در پی نداشت؛ زیرا این مناطق به مرکز خلافت عباسی نزدیک بود و امارت‌ها و حکومت‌های کُرد تابع خلافت، همچون شدادیان، اران، مروانیان دیاربکر، روادیان آذربایجان، آل حسنویه (۳۳۰-۴۰۵ق)، خاندان کرد برزیکانی شیعه، بنی غناز، کردهای ایوبی، کردهای بنی اردلان سنندج، امرای بدلیس، حاکمان کرد بابان و سوران و سایر حکام کرد دیگر در امارات محلی‌شان تمام مساعی و همت خود را برای تبلیغ و انتشار مذهب تسنن در قالب فقه و مبانی مذهب شافعی در میان کُردها به‌کار بستند و در دربارهای خود، فقها و علمای شافعی را تقویت می‌کردند. سایر حکام کُرد در امارت‌های محلی‌شان تمام مساعی و همت خود را برای تبلیغ و انتشار مذهب تسنن در قالب فقه و شدادیان، اران، مروانیان دیاربکر، روادیان آذربایجان، آل حسنویه، بنی غناز، کردهای ایوبی، کردهای بنی اردلان سنندج، امرای بدلیس، حاکمان کرد بابان و سوران، و برخی حکام کرد دیگر نیز در امارات محلی‌شان تمام مساعی و همت خود را برای تبلیغ و انتشار مذهب تسنن در قالب فقه و مبانی مذهب شافعی در میان کُردها به‌کار بستند و در دربارهای خود، فقها و علمای شافعی را تقویت می‌کردند.^۲ این امر در کنار اقدامات مؤثر سلجوقیان، اتابکان زنگی و ایوبیان در بسط مبانی مذهبی شافعی، روند گسترش افکار و عقاید شیعه در میان کُردها را با مشکل مواجه کرد.^۳ حمله مغول، سلطه ایلخانان و ترکمانان جانشین آنان بر مناطق کردستان، و در مرحله بعد، دور شدن هرچه بیشتر قوم کُرد از مبانی مذهب تسنن بدلیل گسترش عقاید و افکار غالی‌گونه شیعی در پوششی فراگیر از طریقت‌های صوفیانه را در پی داشت.^۴ تحول مذهبی مردم کُرد در فضایی آیینی به پذیرش تشیع بدلیل ماهیت عقاید طریقت‌های صوفیانه در نزدیکی فراوان به تشیع، سهل و آسان بود، اما پشت کردن حُکام محلی و رؤسای امارت‌های کردستان به صفویان، بدلیل سیاست‌های غلط و افراطی شاه اسماعیل صفوی

۱. سلطانی، تاریخ خاندان‌های حقیقت، ۱۳۸۱، ص ۶۸.

۲. بابانی، سیر الا کرد، ۱۳۷۷، ص ۸۴.

۳. همان، ص ۸۷.

۴. سلطانی، تاریخ تحلیلی اهل حق، ص ۱۰۵.

در قبال آنها، مردم کُرد را از این تحول مذهبی بازداشت.^۱ پیوستن امارت‌های فراوان کردستان به خلافت عثمانی بعد از جنگ چالدران و اقدام استانبول در تقویت مبانی مذهب تسنن در میان کُردها برای جلوگیری از نفوذ تشیع صفوی به داخل قلمرو خود، تمسک دوباره توده‌های مردم کُرد به مذهب امام شافعی را در پی داشت و دلیل اصلی عدم گسترش عمومی تشیع در میان کُردهای تابع عثمانی بود. تسامح مذهب شافعی و اقدامات سلاطین در انتصاب حکام و استانداران، از طرف شاهان قاجار و پهلوی با مظاهر شیعی و سکونت علما و تجار شیعی در رواج نمادها، بر تغییر مذهب کُردها به تشیع موثر بوده است. هدف پژوهش حاضر پاسخ به این سوال است که: جامعه شیعیان چه نقشی در تاریخ اجتماعی و گرایش مردم سنندج به تشیع، ایفا نموده‌اند؟

۲. پیشینه پژوهش

اگرچه با این عنوان و در چارچوب موضوع این پژوهش، کتاب یا پژوهش مستقلی انجام نشده است. برخی آثار به جنبه‌هایی از تاریخ، فرهنگ و مذهب کردستان اشاره دارند که به صورت غیرمستقیم با موضوع این تحقیق مرتبط هستند. از جمله این آثار می‌توان به کتاب «تاریخ تشیع در کردستان» اثر عظیم‌زاده (۱۳۸۵) اشاره کرد که به بررسی جغرافیای تاریخی کردستان (شامل ایران، ترکیه، عراق، سوریه و ارمنستان) در دوران اسلامی پرداخته و در بخش‌هایی به روند گسترش تشیع در میان کردها، به‌ویژه در دوره صفویه و قاجار، اشاره دارد. این کتاب، اگرچه به کل کردستان می‌پردازد و نه صرفاً سنندج، زمینه‌ای برای درک عوامل کلی گسترش تشیع فراهم می‌کند. همچنین، کتاب «تاریخ امامزادگان سنندج» اثر جلالی (۱۳۸۹) به بررسی مقابر و مشاهد متبرکه شیعی در سنندج، مانند مقبره هاجره خاتون پرداخته و به‌طور غیرمستقیم نقش اماکن مذهبی در تقویت هویت شیعی را نشان می‌دهد. با این حال، هیچ‌یک از این آثار به‌طور خاص به نقش مهاجرت تجار و خاندان‌های شیعه یا فعالیت‌های معماری در گرایش مردم سنندج به تشیع، تمرکز نداشته‌اند. این خلأ پژوهشی، ضرورت انجام این تحقیق را برجسته می‌کند؛ زیرا مطالعه حاضر برای اولین بار به‌طور اختصاصی به بررسی جامعه شیعیان سنندج با تأکید بر عوامل مهاجرت و معماری می‌پردازد. سایر منابع عمومی‌تر مانند «آینه سنندج» (ایازی، ۱۳۶۰)، «حدیقه ناصریه و مرآت الظفر» (کردستانی، ۱۳۸۴)، «تحفه ناصریه» (سنندجی، ۱۳۷۵)، «کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی» اثر رشید یاسمی، «وحدت قومی کرد و ماد» اثر تابانی و «کردستان» اثر شمیم، به تاریخ، جغرافیا، فرهنگ و هویت قومی کردستان پرداخته‌اند و اطلاعات جامعی از آداب، رسوم، و تاریخ کلی منطقه ارائه می‌دهند، اما به موضوع تشیع در سنندج به‌صورت خاص توجه نداشته‌اند. این منابع به‌عنوان منابع تکمیلی در این پژوهش استفاده شده‌اند، اما به دلیل عدم تمرکز بر سؤال اصلی تحقیق،

۱. آیدانلو، برگزیده‌های منظومه‌های پهلوانی پس از شاهنامه، ۱۳۸۸، ص ۶۸.

نمی‌توانند به‌عنوان پیشینه پژوهش تلقی شوند.

۳. زبان کردی

قوم کرد، که اکثریت جمعیت سنندج را تشکیل می‌دهند، یکی از اقوام ایرانی با فرهنگ و هویت تاریخی غنی هستند که به دلیل تسامح مذهبی و فرهنگی، زمینه را برای همزیستی ادیان و مذاهب گوناگون، از جمله تشیع، در این شهر فراهم کرده‌اند. این ویژگی، همراه با زبان کردی با گویش‌های متنوع مانند سورانی، به‌عنوان زبان غالب سنندج، به تعاملات اجتماعی و مذهبی میان کردها و مهاجران شیعه کمک کرده است.

۳-۱. دین و مذهب

به دلیل تسامح کردها نسبت به انتشار عقاید و مذاهب گوناگون، این سرزمین را به مکانی امن برای ترویج مذاهب و فرق گوناگون با وجود تفکرات آیینی فراوان تبدیل کرده است. بنابراین، آیین‌های دیگری همچون مسیحی، آشوری، یهودی، یارسان، علوی، قزلباش، صارلی، بجوران، سلفی، وهابی و بهائی در کنار فرقه صوفیه، نقشبندیه، قادریه، نعمت‌اللهی، جلالی، بکتاشیه، حسن ابدال، اهل حق^۱، کاکه‌ای و آیین ایزدی با منشاء زرتشتی و مانوی، کردستان را از دیگر اقوام متمایز ساخته است.^۲ به حق شایسته است که کردستان را «هند جهان اسلام» نامید.^۳ لازم به ذکر است که در دهه‌های اخیر، به‌ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷، اکثر مردم کرد ایران پیرو دین اسلام و مذهب سنی شافعی هستند. با این حال، در برخی شهرهای کردستان مانند بیجار، اکثریت مردم، و در قروه بیش از ۵۰ درصد مردم، و همچنین بخشی از اهالی سنندج و طوایف کلهر، سنجابی و گوران، به مذهب شیعه گرایش دارند.

۴. پیشینه سینه دژ (سنندج)

مرکزیت کردستان شهر سنندج است، که تأسیس آن به دوره پادشاهی شاه صفی برمی‌گردد. سلیمان خان اردلان حدود ۴۰۰ سال پیش قلعه حکومتی را از قلعه حسن‌آباد به دامنه کوه آیدر انتقال داد و تأسیس شهر سنندج یا سینه‌دژ را بنا نهاد.^۴ بنای قلعه حکومتی در وسط شهر روی تپه مشرف بر شهر بوده، و به سبب استحکام به نام «سینه دژ» یا «سینه دژ» با ترکیب «سنان دوج» به معنای سندان آهنگری و دوج قلعه و بارو است. اگرچه تاریخ شهر جدیدالبناست، ولی قدمت آرامگاه‌ها و مقبره‌های متبرک شهر بیش از

۱. گلزاری، کرمانشاهان و کردستان، ۱۳۷۵، ص ۸۴.

۲. افشار سیستانی، سیمای ایران، ۱۳۷۲، ص ۳۳۶.

۳. همان، ص ۳۳۶.

۴. سنندجی، تحفه ناصری در تاریخ جغرافیای کردستان، ۱۳۷۵، ص ۶۳.

هزار سال است. مقبره بی بی هاجر خاتون، دختر امام موسی کاظم (ع) و همچنین مقبره های امامزاده پیر عمر و پیر محمد از نوادگان امام سجاد (ع)، قدمت هزار و چند صد ساله دارند، که نشان دهنده قدمت کهن شهر است. یاقوت حموی در کتاب «المعجم البلدان» از «سنه دژم» با آثار شهری صحبت کرده است.^۱ در دوره صفویه (۹۰۷-۱۱۳۵ق)، سلیمان خان به حکومت اردلانی منصوب شد و بعد استقلال، قلعه حکومتی را از حسن آباد و پلنگان به محل سنندج کنونی آورد و در بالای تپه شهر قلعه «سنه دژ» را بنا نهاد. علاوه بر آن، عمارت، حمام، مسجد و بازار را در خارج قلعه بنا کرد. در دوره حسن علی خان، میان قلعه چند عمارت و تالار ساخته شد و در دوره امان الله خان، قلعه حکومتی توسعه پیدا کرد. جمعیت نفوس در سال ۱۲۹۵ق، به بیست و چهار هزار و هفتصد و چهل تن رسیده است.^۲ خاندان اردلان از دوران صفویه، مرکز حکومت خود را بعد از چندین نقطه به شهر سنندج منتقل نموده و از آن زمان تا دوران ناصرالدین شاه قاجار، این خاندان در سنندج حکومت کردند و بسیاری از آثار تاریخی شهر چون پُل قشلاق، عمارت خسروآباد، حمام شیشه، حمام خان، حمام عبدالخالق، قلعه آصف و قلعه مشیر دیوان، مسجد والی، مسجد دارالاحسان (جامع) مربوط به حکومت اردلان ها می باشد.^۳

۵. نقش مهاجرت در گسترش تشیع در سنندج

۵-۱. نقش مهاجرت اقوام گُرد به مناطق دیگر در رواج تشیع در میان ایشان

مهاجرت تجار و خاندان های شیعه از شهرهایی مانند کاشان، اصفهان، همدان، یزد و قزوین به سنندج، به صورت موقت یا دائم، یکی از عوامل کلیدی در گرایش بخشی از مردم این شهر به مذهب تشیع بوده است. این مهاجران، با اسکان در سنندج و انجام فعالیت های اقتصادی و عمرانی، به تثبیت نمادهای شیعی و تقویت هویت مذهبی شیعه در این شهر کمک کردند.^۴ مقارن با تأسیس دولت صفوی (۹۰۷-۱۱۳۵ق)، مناطق کردنشین ایران تحت تأثیر سیاست های مذهبی صفویان و تعاملات اجتماعی و فرهنگی، از جمله مهاجرت خاندان های شیعه و فعالیت های تبلیغی، شاهد گرایش برخی طوایف گُرد به مذهب تشیع بودند.^۵ سکونت تجار و علمای شیعه امامی در میان کردهای سنندج و معرفی نمادها و آیین های شیعی، مانند برگزاری مراسم عزاداری محرم و ساخت اماکن مذهبی، از مهم ترین عوامل انسانی در گسترش تشیع در این شهر بوده است.^۶

۱. همان، ص ۷۱.

۲. کردستانی، حدیقه ناصریه، ۱۳۸۴، ص ۱۲.

۳. مردوخ کردستانی، تاریخ گُرد و کردستان، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۱۰۴.

۴. توحیدی، حرکت تاریخی گُردها به خراسان، ۱۳۷۱، ص ۲۱.

۵. اسکندری، تاریخ گُرد در قرن ۱۶ میلادی، ۱۳۷۵، ص ۱۴۸.

۶. طیبی، مبانی جامعه شناسی و مردم شناسی ایلات، ۱۳۷۱، ص ۱۶۷.

۵-۲. نقش مهاجرت تجار شیعه در گسترش تشیع در سنندج

مهاجرت تجار شیعه از شهرهایی مانند کاشان، اصفهان، همدان، یزد و قزوین به سنندج، به‌ویژه در دوره قاجار (۱۱۱۱-۱۳۴۴ق)، نقش مهمی در گسترش تشیع در این شهر ایفا کرد. خاندان‌های برجسته‌ای مانند خاندان وزیری، قادری و میرابوطالب، که از بازرگانان سرشناس بودند، با اسکان دائم در سنندج و سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های اقتصادی و عمرانی، به ترویج مذهب تشیع کمک کردند. برای مثال، میرابوطالب اصفهانی در اوایل دوره قاجار، با ساخت حسینیه امجد (حدود ۱۲۳۰ق) و حمایت از مراسم عزاداری محرم، آیین‌های شیعی را در سنندج تقویت کرد.^۱ همچنین، خاندان وزیری با احداث کاروانسراها و بازارهایی مانند بازار سرپوشیده سنندج، که به مرکز فعالیت‌های اقتصادی شیعیان تبدیل شد، به تعاملات اجتماعی و مذهبی میان مهاجران شیعه و جامعه کرد محلی کمک کردند.^۲ این تجار با حمایت از علمای شیعه، مانند شیخ محمد مردوخ کردستانی، هویت شیعی را در سنندج تثبیت کردند. براساس منابع تاریخی، این فعالیت‌ها به تدریج باعث شد که جمعیت شیعیان سنندج از اقلیت کوچک در اوایل دوره قاجار، به بیش از ۲۰ درصد جمعیت شهر در دهه‌های اخیر افزایش یابد.^۳

۶. نمادها و مظاهر شیعی در سنندج

بازرگانان شیعه با ثروت خود نمادهای شیعی مانند حسینیه‌ها و مساجد را در سنندج بنا نهادند و زمینه اسکان سایر مهاجران شیعه و گسترش مذهب تشیع در این شهر را فراهم کردند (۱۱۱۱-۱۳۴۴ق).^۴ گسترش جامعه شیعیان در سنندج، به‌ویژه از دوره قاجار به این سو، منجر به شکل‌گیری و تثبیت نمادها و مظاهر مذهبی خاص این مذهب در بافت شهری سنندج شده است. این نمادها عمدتاً در قالب بناهای مذهبی، اماکن عمومی و آیین‌های خاص تجلی یافته‌اند که مهم‌ترین آن‌ها به شرح زیر است.

۶-۱. مساجد

مسجد دارالاحسان: این مسجد که نماد اصلی معماری مذهبی شیعی در سنندج محسوب می‌شود، در سال ۱۲۲۸ قمری به دستور امان‌الله خان، والی اردلان و توسط معماران اصفهانی ساخته شد. ویژگی‌های معماری شیعی آن شامل تزئینات با آیات قرآن، اسامی اهل بیت (ع)، استفاده از کاشی‌های هفت‌رنگ و سنگ مرمر است. این مسجد با داشتن شبستانی بزرگ با ۲۴ ستون و حجره‌هایی برای طلاب، به کانون آموزش و تبلیغ مذهب تشیع تبدیل شد.

۱. ایازی، آئینه سنندج، ۱۳۶۰، ص ۱۲۵.

۲. مردوخ کردستانی، تاریخ کرد و کردستان، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۸۷.

۳. جلالی، تاریخ امامزادگان سنندج، ۱۳۸۹، ص ۹۳.

۴. سلطانی، نقش‌گردها در پاسداری از فرهنگ و تمدن ایرانی، ۱۳۸۵، ص ۲۶۱.

مسجد قادری: این مسجد در محله آقازمان و در سال ۱۲۴۵ قمری توسط خاندان قادری ساخته شد و به پایگاهی برای آموزش علوم دینی و برگزاری مراسم شیعی تبدیل گردید.^۱
سایر مساجد: از دیگر مساجد تاریخی با نقش مشابه می‌توان به مسجد خورشید لقاخانم، مسجد دارالامان، مسجد وزیر، مسجد وکیل و مسجد رشید قلعه‌بیگی اشاره کرد که یا توسط خاندان‌های شیعه ساخته شده یا تحت نفوذ و حمایت آنان قرار داشتند.

۶-۲. حسینیه‌ها

حسینیه امجد: این حسینیه که نخستین و باشکوه‌ترین حسینیه سنندج محسوب می‌شود، در سال ۱۲۱۷ قمری توسط میرابو طالب حسینی اصفهانی در محله سرپوله ساخته شد. ویژگی‌های بارز آن شامل گچ‌بری‌های پرکار، آینه‌کاری‌های ارزشمند، نقاشی‌های دیواری و پنجره‌های ارسی با شیشه‌های رنگی است. این حسینیه از همان آغاز به مرکز اصلی برگزاری مراسم عزاداری محرم، به ویژه سینه‌زنی و روضه‌خوانی تبدیل شد و موقوفات قابل توجهی برای تأمین هزینه‌های آن وقف گردید. حسینیه امجد نماد عینی پیوند ثروت تجار مهاجر با ترویج آیین‌های شیعی است.^۲

۶-۳. بقاع و امامزاده‌ها

بقعه هاجر خاتون: این مکان که منسوب به دختر امام موسی کاظم (ع) است، با قدمتی بیش از هزار سال، از دیرباز به عنوان یک زیارتگاه مورد توجه بوده است. در دوره قاجار، خاندان‌های شیعه مانند وزیری و امجدالاشرف، هزینه‌های بازسازی و توسعه این بقعه (در سال ۱۲۴۰ قمری) را تقبل کردند و آن را به کنونی برای تجمع شیعیان و تبلیغ مراسم مذهبی تبدیل نمودند.
سایر مقابر: مقبره‌های امامزاده پیر عمر و پیر محمد نیز از اماکن مقدسی هستند که در تقویت هویت مکانی شیعیان نقش داشته‌اند.^۳

۶-۴. بازارها و کاروانسراها

بازار سرپوشیده سنندج: این بازار که توسط معماران اصفهانی و با حمایت تجار شیعه ساخته شد، نه تنها مرکز اقتصادی شهر بود، بلکه به دلیل حضور تجار شیعه، به محلی برای تعاملات اجتماعی و مذهبی و ترویج غیرمستقیم فرهنگ شیعی تبدیل شد.
کاروانسرای ارباب: این کاروانسرا توسط حاج علی ارباب در غرب بازار آصف احداث شد. چنین

۱. ایازی، آئینه سنندج، ۱۳۶۰، ص ۱۲۵.

۲. ایازی، آئینه سنندج، ۱۳۶۰، ص ۱۲۵.

۳. طبیبی، مبانی جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی ایلات و عشایر، ۱۳۷۱، ص ۱۶۸.

بناهایی علاوه بر کارکرد اقتصادی، به عنوان محل اسکان موقت تجار و مسافران شیعه، به تقویت شبکه ارتباطی و نفوذ اجتماعی آنان کمک می‌کرد.^۱

۶-۵. زورخانه‌ها

زورخانه گیو: این زورخانه توسط ملک‌التجار اصفهانی در خیابان فردوسی، مقابل مسجد والی ساخته شد. آمدن فرهنگ ورزش پهلوانی به سنندج، خود به ترویج غیرمستقیم محبت به خاندان عصمت و طهارت (ع) انجامید.

۶-۶. آیین‌ها

عزاداری محرم و صفر: برگزاری باشکوه مراسم تاسوعا، عاشورا و روضه خوانی، از بارزترین نمادهای حیات اجتماعی شیعیان بود.^۲

اعیاد شیعی: برگزاری جشن‌های عید غدیر (معروف به «جه ژنی سیه کان» یا «عید سادات») و نیمه شعبان («شب برات») از دیگر مظاهر فرهنگی بودند که در جامعه سنندج نهادینه شدند.^۳

مناسک زیارت: توجه ویژه به زیارت امامزاده‌ها و مشاهد متبرکه، بخشی از سبک زندگی متمایز شیعیان را شکل می‌داد.^۴

۷. نمادهای کالبدی در محلات

نصب کاشی‌هایی با نام اهل بیت (ع) و پنج تن آل عبا بر سر درب منازل در محلات قدیمی، از نشانه‌های بصری حضور و هویت شیعیان در بافت مسکونی شهر بود. این نمادها، که عمدتاً حاصل سرمایه‌گذاری مالی و فرهنگی «مهاجران شیعه» و «حاکمان محلی شیعه‌مذهب» بودند،^۵ به تثبیت کالبدی مذهب تشیع در شهر کمک کردند. توصیف مستند این نمادها، به خوبی نشان می‌دهد که تشیع در سنندج بیش از آنکه پدیده‌ای تحمیلی باشد، فرآیندی تدریجی و برآمده از تعاملات اجتماعی-اقتصادی و فرهنگی بوده است.

فعالیت‌های عمرانی و اقتصادی مهاجران و تجار شیعه: انگیزه اصلی مهاجران و تجار شیعه برای ورود و اسکان در سنندج، عمدتاً «اقتصادی» و در پی آن، «عمرانی-رفاهی» بود، و طرح موضوع نقشه از پیش طراحی شده برای «تشیع‌سازی»، ادعایی کذب است. این گروه‌ها، در درجه اول، بازرگانانی بودند که به

۱. مردوخ کردستانی، تاریخ‌گرد و کردستان، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۸۷.

۲. ایازی، آیین سنندج، ۱۳۶۰، ص ۱۲۵.

۳. همان، ص ۱۳۲.

۴. کردستانی، حدیقه ناصریه، ۱۳۸۴، ص ۸۸.

۵. مردوخ کردستانی، تاریخ‌گرد و کردستان، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۹۶.

دنبال فرصت‌های جدید تجاری در یک مرکز حکومتی مهم می‌شدند.^۱ با این حال، پیامد ناخواسته و غیرمستقیم این فعالیت‌ها، باعث ایجاد بستری برای گسترش طبیعی مذهب تشیع شد. این فرآیند را می‌توان در چند محور زیر تشریح کرد.

۱-۷. انگیزه‌های اقتصادی محض

موقعیت تجاری سنندج: سنندج به عنوان مرکز حکومت والیان اردلان و سپس مرکز استان، همواره کانون دادوستد و گذر کاروان‌ها بود. تجار هوشمند مرکز ایران، این شهر را بازاری بکر و پرتانسیل برای فروش کالاهای خود و نیز خرید محصولات محلی کردستان می‌دیدند.

جلب حمایت حاکمان: مواردی مانند دعوت «امان‌الله خان اردلان» از «میرابوطالب اصفهانی»، عمدتاً با هدف استفاده از سرمایه و مهارت‌های اقتصادی این تجار برای رونق بخشیدن به اقتصاد محلی و عمران شهر صورت می‌گرفت.^۲

۲-۷. فعالیت‌های عمرانی با انگیزه رفاه شخصی و اجتماعی

این تجار برای اسکان و رفاه خود و اطرافیانشان، و نیز برای نمایش جایگاه اجتماعی و اقتصادی خود، اقدام به ساخت بناهایی کردند که ماهیتاً «کاربری عمومی» داشتند.

ساخت کاروانسراها: به منظور ایجاد مکانی امن برای انبار کالا، اسکان کاروان‌های خود و سایر تجار و به تبع آن، تسهیل تجارت و سودآوری بیشتر بود.^۳

احداث بازارها: توسعه بازار سنندج، در درجه اول به معنای توسعه کانون اقتصادی شهر و افزایش فرصت‌های کسب و کار برای همه (شامل تجار محلی و مهاجر) بود.

ساخت قنات و بناهای مسکونی: تصمیم برای این اقدامات برای تأمین آب و سکونت مناسب خود و خانواده‌هایشان بود.

۳-۷. تبدیل ناخواسته «نمادهای اقتصادی - عمرانی» به «نمادهای مذهبی»

پروسه «نمادسازی مذهبی» زمانی آغاز شد که این تجار، هویت مذهبی خود را در دل همین پروژه‌های اقتصادی و عمرانی مانند وقف‌گذاری، ساخت حسینیه به عنوان یک نهاد اجتماعی درون‌گروهی،^۴ و معماری به مثابه بیان هویت جای دادند.^۵

۱. مردوخ کردستانی، تاریخ کرد و کردستان، ۱۳۷۹، ص ۳۶.

۲. کردستانی، حدیقه ناصریه، ۱۳۸۴، ص ۱۰۴.

۳. خالدی، تاریخچه هتلداری در کردستان، ۱۳۷۹، ص ۵۳.

۴. طبیبی، مبانی جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی ایلات و عشایر، ۱۳۷۱، ص ۱۶۷.

۵. سلطانی، تاریخ خاندان‌های حقیقت، ۱۳۸۱، ص ۲۶۱.

۷-۴. پیامدهای ناخواسته: جذب و تعامل

این فعالیت‌های فرهنگی و اقتصادی- به‌طور غیرمستقیم و فراتر از قصد اولیه بانیان، به‌گسترش تشیع کمک کرد. یکی از مهم‌ترین این پیامدها، ایجاد اشتغال و وابستگی اقتصادی بود. هنگامی که تاجری مانند میرابوطالب یا خاندان وزیری، کاروانسرا یا بازاری می‌ساخت (۱۱۱۱-۱۳۴۴ق)، به‌طور طبیعی از مردم محلی برای ساخت، نگهداری و بهره‌برداری از آن بناها استفاده می‌کرد. این امر، پیوندهای اقتصادی ایجاد می‌نمود که بخشی از جامعه محلی را به‌صورت غیرمستقیم به شخصیت‌ها و نهادهای شیعه وابسته می‌ساخت.

۸. نقش مهاجرت خاندان‌های شیعه در گسترش تشیع در سنندج

یکی از دلایل اصلی گسترش تشیع در سنندج، اقامت دائم مهاجران شیعه غیرکرد، به‌ویژه تجار و خاندان‌هایی از شهرهای مرکزی ایران مانند کاشان، اصفهان و قزوین بوده است. خاندان‌های شیعه مانند میرابوطالب، امجدالاشرف، وزیری و ترابی با مهاجرت به سنندج در دوره قاجار (۱۱۱۱-۱۳۴۴ق) و اسکان دائم در این شهر، نقش مهمی در ترویج فرهنگ و آیین‌های تشیع در میان مردم سنندج ایفا کردند. برای مثال، خاندان میرابوطالب با ساخت حسینیه امجد (حدود ۱۲۳۰ق) و حمایت از مراسم عزاداری محرم، به تقویت آیین‌های شیعی کمک کردند.^۱ خاندان وزیری نیز با احداث کاروانسرای وزیری و مشارکت در توسعه بازار سرپوشیده سنندج، بستری برای تعاملات اجتماعی و اقتصادی شیعیان فراهم نمودند که به‌گسترش حضور شیعیان در شهر انجامید. خاندان امجدالاشرف با تأمین هزینه‌های بازسازی بقعه امامزاده هاجر خاتون (۱۲۴۰ق) و دعوت از علمای شیعه، مانند شیخ محمد مردوخ کردستانی، به تثبیت حضور علما و رواج روضه‌خوانی و تعزیه در سنندج کمک کردند.^۲ این اقدامات، همراه با تعاملات مسالمت‌آمیز با جامعه کرد سنی مذهب سنندج، به افزایش تدریجی جمعیت شیعیان از اقلیتی کوچک در اوایل قاجار به حدود ۲۰ درصد جمعیت شهر در دهه‌های اخیر منجر شد.^۳ در این باره می‌توان به کوچ گسترده، اجباری و دسته‌جمعی مردم اصفهان به سایر نقاط ایران، از جمله مناطق کردنشین، در زمان حمله محمود افغان در سال ۱۱۳۵ق اشاره کرد. این حمله که منجر به سقوط اصفهان و پایان حکومت صفویه گردید، باعث شد بسیاری از خانواده‌های شیعه برای فرار از ناامنی و قحطی، به مناطق امن‌تر ایران مهاجرت کنند. براساس منابع تاریخی، در این رویداد، هلو خان اردلان، حاکم محلی کردستان، نقش کلیدی ایفا کرد و حداقل یک خاندان شیعه برجسته، یعنی خاندان وزیری را از اصفهان به قلعه حسن‌آباد

۱. ایازی، آیین سنندج، ۱۳۶۰، ص ۱۲۵.

۲. عظیم‌زاده، تاریخ تشیع در کردستان، ۱۳۸۵، ص ۲۱۲.

۳. همان، ص ۲۱۰؛ احمدی، تاریخ ادبیات کردی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۵.

انتقال داد. این مهاجرت در محدوده زمانی سال ۱۱۳۵ق و در گستره جغرافیایی کردستان ایران رخ داد. خاندان وزیری پس از اسکان اولیه در حسن‌آباد، به سنندج منتقل شدند و به دلیل مهارت در امور دیوانی و اقتصادی، به مقام وزارت در دستگاه حکومت اردلان رسیدند و عنوان «وزیری» را کسب کردند.^۱ مهاجران شیعه با ورود و اسکان در سنندج، سهم زیادی در نشر فرهنگ شیعه داشتند و آثار جالب‌توجهی مانند گسترش مراکز مذهبی، علمی و فرهنگی ایجاد کردند. خاندان‌های تشیع از ابتدای تأسیس سنندج اغلب به صورت مالک، تاجر یا کارمند دولت به این شهر مهاجرت و اقامت دائمی شدند و سابقه حضورشان به چندین دهه می‌رسد. آنها بعد از مدتی زبان کُردی یاد گرفته و زندگی و آداب عرف و عادات ایشان بر طبق رسوم سنندجی شکل گرفت. به طوری که سنندج موطن آنها شده و جزئی از مردم بومی هستند.^۲ آنچه در مورد نظام کرمانشاهی و هم‌عصرانش قابل توجه است، ایجاد زیرساخت‌های پایدار اقتصادی و مذهبی است که امکان حضور بلندمدت و سازمان‌یافته جامعه شیعی را در سنندج فراهم آورد.^۳ تأسیس کوره آجرپزی نه تنها به ساخت بناهای مذهبی کمک کرد، بلکه شبکه‌ای از اشتغال، همکاری‌های محلی و وابستگی‌های اقتصادی را میان شیعیان مهاجر و ساکنان بومی (از هر مذهبی) ایجاد نمود.

بنابراین، گسترش تشیع در سنندج نباید تنها از طریق ظواهر آیینی (مانند مداحی) تبیین شود، بلکه باید در چارچوب تعاملات اقتصادی، شبکه‌های اجتماعی و زیرساخت‌های فرهنگی مهاجران شیعه با جامعه محلی تحلیل گردد؛ همانگونه که نظام کرمانشاهی با فعالیت‌های عمرانی‌اش، فراتر از یک بانی مذهبی، به‌عنوان یک عامل ساختاری در شکل‌گیری حضور شیعی در شهر نقش داشت.^۴ در میان مهاجران شیعه دوره قاجار به سنندج، برخی شخصیت‌ها نه تنها از طریق فعالیت‌های اقتصادی، بلکه با حضور اخلاقی و روحانی نیز تأثیرگذار بودند. از جمله، پیرعابد و زاهدی معروف به «علی شیعه» یا «پیر غریب»، که در محله شریف‌آباد در نهایت ادب و احترام زندگی می‌کرد. پس از فوت، در تپه‌ای مشرف به همان محله دفن شد و این مکان به نام «تپه پیرغریب» شهرت یافت.^۵ گورستان این تپه نه تنها محل دفن ساکنان محله شریف‌آباد، بلکه همسایگی با مسجد ملاویسی، آن را به تدریج به یک فضای هویتی-معنوی برای جامعه شیعه محلی تبدیل کرد. اما گسترش ساختاری تشیع در سنندج عمدتاً مرهون فعالیت‌های سازمان‌یافته تجار شیعه مهاجر در دوره قاجار است. این تجار، با سرمایه‌گذاری در ساخت مؤسسات مذهبی، نه تنها نیازهای جامعه شیعه را پاسخ دادند، بلکه فضاهایی ایجاد کردند که هم برای

۱. کردستانی، حلیقه ناصریه، ۱۳۸۴، ص ۸۷؛ ایازی، آیین سنندج، ۱۳۶۰، ص ۱۳۰.

۲. کامیار، از بام ایران تا سرزمین طوفان، ۱۳۹۷، ص ۲۱.

۳. زارعی، سیمای میراث فرهنگی کردستان، ۱۳۸۱، ص ۱۹۲.

۴. همان.

۵. ایازی، آیین سنندج، ۱۳۶۰، ص ۱۸۸.

تثبیت هویت داخلی و هم برای جذب تعامل با جامعه اطراف بسیار مؤثر بودند.

۹. حضور نیروهای امنیتی- نظامی پس از انقلاب و تحولات جمعیتی- فرهنگی سنندج (دهه‌های ۱۳۶۰-۱۳۷۰)

پس از پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۵۷) و آغاز درگیری‌های مسلحانه در استان کردستان- به‌ویژه فعالیت گروه‌های مخالف دولت مرکزی مانند حزب دموکرات کردستان ایران و کومله- شهر سنندج به‌عنوان مرکز استان، به کانون اصلی ناامنی‌های امنیتی تبدیل شده بود. در پاسخ به این بحران، نیروهای امنیتی و نظامی از سراسر ایران، به‌ویژه از مناطق مرکزی و غربی (از جمله تهران، همدان و کرمانشاه)، به‌صورت گسترده به سنندج اعزام شدند. این اعزام‌ها در ابتدا مأموریت برقراری نظم، سرکوب شورش‌ها و بازگرداندن کنترل دولت مرکزی را به‌صورت موقت داشتند. با این حال، طولانی‌شدن درگیری‌ها تا اوایل دهه ۱۳۶۰ش باعث شد بسیاری از این نیروها- به‌ویژه اعضای سپاه پاسداران، نیروی انتظامی، بسیج مردمی و برخی واحدهای ارتش- همراه با خانواده‌هایشان در شهر اسکان یابند. براساس گزارش‌های تاریخی داخلی، حجم این مهاجرت نظامی- خانوادگی در مجموع بین ۵'۰۰۰ تا ۱۰'۰۰۰ نفر تخمین زده می‌شود، که حدود ۲۰ تا ۳۰ درصد آن‌ها (یعنی ۱'۰۰۰ تا ۳'۰۰۰ نفر) شامل همسران و فرزندان بودند و به‌صورت دائم در شهر ماندگار شدند. تمرکز اصلی سکونت آن‌ها در محلات مرکزی مانند ژاندارم‌ری، آقازمان و بلوار شبلی، و همچنین در حاشیه‌های شرقی مانند سریش‌آباد بود؛ یعنی مناطقی که دسترسی آسانی به مراکز اداری، اقتصادی و مذهبی داشتند. فرزندان این خانواده‌های مهاجر، که عمدتاً در دهه‌های ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰ در سنندج به مدرسه رفتند و رشد کردند، نقشی کلیدی در تداوم و گسترش حضور شیعی در شهر ایفا کردند. به‌ویژه، بسیاری از جوانان این خانواده‌ها در تأسیس هیئت‌های عزاداری محلی، روضه‌خوانی در مساجد و برگزاری برنامه‌های فرهنگی مذهبی فعال بودند. این فعالیت‌ها، نه به‌صورت تبلیغی تحمیلی، بلکه از طریق همسایگی، همکاری شغلی و مشارکت در فضاهای عمومی، به‌تدریج گرایش‌هایی به سوی تشیع- به‌ویژه در میان جوانان کُرد- ایجاد کرد. براساس برآوردهای محلی، سهم جمعیت شیعیان سنندج که در اوایل انقلاب کمتر از ۱۰ درصد بود، تا دهه‌های اخیر به ۱۵-۲۰ درصد رسید.^۱ این حضور همچنین به بازسازی و گسترش زیرساخت‌های مذهبی شیعی منجر شد. برای نمونه، حسینیه مرکزی سنندج در میدان اصلی شهر در دهه ۱۳۶۰ با مشارکت نیروهای بسیج و سپاه و حمایت مالی خانواده‌های اسکان‌یافته تجدید بنا شد. همچنین، مسجد مهدیه در بلوار شهیدان شبلی در سال ۱۳۶۵ ساخته شد که امروزه یکی از مراکز اصلی تجمع جماعت شیعیان شهر به حساب می‌آید.^۲ در مجموع، مهاجرت

۱. عظیم‌زاده، تشیع در استان کردستان، ۱۳۹۹.

۲. ایازی، آیین سنندج، ۱۳۶۰، ص ۱۴۵.

نظامی - خانوادگی پس از انقلاب، فراتر از یک عملیات امنیتی، به عنوان عاملی ساختاری در تحولات جمعیتی و فرهنگی سنندج گردید. این فرآیند، ضمن حفظ وحدت ملی در چارچوب تسامح‌گردی و احترام متقابل، به تنوع مذهبی شهر افزود و الگویی از حضور مسالمت‌آمیز و ادغام‌پذیر در شهری با بافت قومی - مذهبی حساس ایجاد شد.^۱

۹-۱. مهاجرت خاندان وزیری اصفهانی به سنندج

ریشه‌های خاندان وزیری به خواجه یوسف بزاز اصفهانی، تاجر پارچه‌فروش اهل اصفهان در قرن یازدهم هجری بازمی‌گردد. براساس روایات محلی و منابع تاریخی، پدر وی، خواجه ابراهیم، در زمان حکومت احمدخان اردلان (ح. ۱۰۲۵-۱۰۴۶ق) همراه با خاندانش از اصفهان به کردستان آمدند. برخی گزارش‌ها این ارتحال را مرتبط با تحولات سیاسی پس از حمله محمود افغان به اصفهان (۱۱۳۵ق) می‌دانند؛ اگرچه این تاریخ‌بندی با دوره احمدخان اردلان همخوانی زمانی ندارد و احتمالاً اشتباهی در انتقال شفاهی رخ داده است.^۲

۹-۲. مهاجرت خاندان قادری همدانی به سنندج

خاندان معروف قادری از خانواده‌های اشرافی همدان بودند که در سال ۱۱۲۰ق، در پی ناآرامی‌های درگزین (رزن) به همدان کوچ کرده و در زمان خسروخان بزرگ (۱۲۵۰ق) درگذشت.

۹-۳. مهاجرت خاندان نبات ریز زنجانی

این خاندان از دیگر خاندان‌های شیعه مهاجر به سنندج می‌باشد، که از ابتدا به شغل نبات‌سازی اشتغال داشته و شهرت این خانواده نیز از شغل و کسب‌وکار خانوادگی ایشان نشأت گرفته است. این خاندان جدای از شغل خود قهوه‌خانه‌داری را در سنندج رواج دادند و قهوه‌خانه جلوی مسجد رشید قلعه بیگی، یادگار آنان بوده است. پابیندی به شریعت از ویژگی‌های این خاندان بوده است.^۳

۹-۴. مهاجرت میرابوطالب حسینی اصفهانی به سنندج

در عهد فتحعلی شاه قاجار (۱۲۱۳ تا ۱۲۵۰ق)، امان‌الله خان اول والی اردلان (م ۱۲۴۰ق)، به عمران و آبادی شهر سنندج همت گماشت.^۴ امان‌الله خان به توصیه دربار قاجار، آقا میرابوطالب حسینی، تاجر اصفهانی را به سنندج دعوت نمود. وی با خانواده و بستگانش در این شهر اقامت گزید و با کمک دارایی

۱. بروزویی، اوضاع سیاسی کردستان، ۱۳۷۸، ص ۸۶.

۲. ایازی، آیین سنندج، ۱۳۶۰، ص ۱۲۸.

۳. ایازی، آیین سنندج، ۱۳۶۰، ص ۵۳۰.

۴. مردوخ کردستانی، تاریخ‌گرد و کردستان، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۱۴۹.

خود، خرید املاک و احداث چندین عمارت باشکوه و اقداماتی همچون احداث قنات، به انجام امور عام‌المنفعه در سنندج پرداخت.^۱

۹-۵. ساخت مسجد و مسجد جامع توسط شیعیان

بیشتر بناهای عمرانی سنندج بوسیله عالمان و تاجران مهاجر شیعه احداث شده، به طوری که شیعیان در آبادانی شهر سنندج نقشی مهمی داشته‌اند.^۲

ساخت مسجد جامع، علاوه بر مسجد و حسینیه، بازار، کاروانسرا و زورخانه از دیگر بناهایی است که در زمان حکومت سلیمان خان اردلان توسط مهاجران و معماران اصفهانی ساخته شده است.^۳ حد واسط خیابان امام خمینی در ضلع شمالی سنندج، مسجد جامع قرار دارد. زمان احداث مسجد مربوط به دوره قاجار بوده و به دستور امان‌الله خان والی در سال ۱۲۲۸ق، توسط معماران اصفهانی ساخته شده است.^۴

۹-۶. ساخت حسینیه توسط شیعیان

میرابوطالب تاجر اصفهانی را می‌توان بنیانگذار نخستین حسینیه در سنندج دانست. حسینیه وی در محله (تپوله) سنندج بنیان نهاده شده و مشتمل بر گنج‌کاری و آینه‌کاری‌های ارزشمند بوده و میزبان عزاداران امام حسین (ع) در محرم می‌باشد.^۵ این حسینیه که به حسینیه امجد هم شهرت دارد، همه ساله مراسم عزاداری امام حسین (ع) در آن برگزار شده و هیئت عزاداران شیعه مقیم سنندج، در این مکان به سینه‌زنی و روضه‌خوانی می‌پردازند.^۶ میرابوطالب اصفهانی دوازده دانگ از املاک شهرستان قروه را وقف این حسینیه و عزاداری امام حسین (ع) در ماه محرم کرده است.^۷ در زمان نوه‌اش امجد اشرف، تولیت املاک و موقوفه حسینیه برعهده او قرار گرفت و در زمان او عزاداری ماه محرم، در حسینیه سادات امجد همچنان ادامه داشته است. پس از فوت او در سال ۱۳۲۹، پسرش میرابراهیم امجد، تولیت و تصدی موقوفات حسینیه امجد را برعهده گرفته و در سال ۱۳۵۵، وفات یافته است.^۸ مهاجرت و اقامت خانواده میرابوطالب اصفهانی و پیوند با حکمرانان اردلانی، از عوامل مؤثر رشد نمادها و مظاهر شیعی در سنندج

۱. مردوخ کردستانی، تاریخ‌گرد و کردستان، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۱۵۳.

۲. ایازی، آیین سنندج، ۱۳۶۰، ص ۱۷۵.

۳. خالدی، تاریخچه هتلداری در کردستان، ۱۳۷۹، ص ۲۴.

۴. جلالی، تاریخ امامزادگان سنندج، ۱۳۸۹، ص ۵۸.

۵. جلالی، تاریخ امامزادگان سنندج، ۱۳۸۹، ص ۱۴۳.

۶. کردستانی، حدیقه ناصریه و مرآت‌الظفر در تاریخ و جغرافیای کردستان، ۱۳۸۴، ص ۱۱۸.

۷. همان، ص ۱۱۹.

۸. گلزاری، کرمانشاهان و کردستان، ۱۳۷۵، ص ۷۸.

بود.^۱ به طوری که با گرایش حاکمان کُرد اردلانی به پذیرش تشیع، مظاهر و نمادهای شیعی رواج یافت و انجام مراسم شیعی و سایر نمادهای آن بوسیله والیان دولتی در سنندج علنی شد.^۲

۷-۹. تأسیس بازار سنندج توسط شیعیان

با مرکزیت یافتن سنندج در زمان حکومت سلیمان خان اردلان (۱۰۴۶-۱۰۶۶ق) به عنوان مرکز حکومت اردلانی، بازار اصلی شهر بعد از ساخت مسجد جامع توسط معماران اصفهانی ساخته شده است، سنندج دارای دو بازار بزرگ و عمده سر پوشیده است، پلان بازار سر پوشیده به صورت مستطیل بزرگی بوده و میدانی در مرکز بازار قرار داشته که در اثر خیابان کشی حکومت پهلوی تخریب شده و به دو بخش آصف و براتیان تقسیم گردید.^۳

۸-۹. کاروانسراها و تیمچه‌ها: زیرساخت‌های اقتصادی مهاجران شیعه در کردستان

در دوره قاجار، با گسترش فعالیت‌های تجاری در شهرهای کردنشین، نیاز به مراکزی برای اسکان مسافران، تخلیه کالا و تسهیل دادوستد افزایش یافت. در پاسخ به این نیاز، تجار مهاجر- بسیاری از آن‌ها شیعه‌مذهب از شهرهایی مانند اصفهان، همدان و تبریز- با سرمایه‌گذاری در ساخت کاروانسراها، تیمچه‌ها و سراهای تجاری، نقشی کلیدی در شکل‌گیری زیرساخت‌های اقتصادی شهرهای کردستان ایفا کردند.^۴

۹-۹. ساخت زورخانه در سنندج: از رویداد درباری تا حضور فرهنگی شیعیان

سابقه ورزش زورخانه‌ای در سنندج پیش از دوره ناصرالدین‌شاه قاجار چندان گسترده نبود. اما پس از سفر ناصرالدین‌شاه به سنندج و وقوع رویدادی نمادین در سال ۱۲۷۵ق، این ورزش به سرعت در میان مردم شهر رواج یافت. در پی این رویداد، در سال ۱۲۸۰ق، اولین زورخانه رسمی سنندج ساخته شد.^۵ این حرکت، علاوه بر انگیزه ملی-ورزشی، با حضور مهاجران شیعه از شهرهایی مانند اصفهان، کاشان و تهران همراه بود. بسیاری از این مهاجران، از جمله مرشدان زورخانه، پیشکسوتان ورزش باستانی و ورزشکاران آشنا به آداب فتوت، در سنندج ساکن شدند، تا آداب و رسوم این ورزش را آموزش دهند. از این‌رو، شیعیان به عنوان نخستین بانیان زورخانه‌های شهر شناخته شدند.

۱. فاروقی، کردستان در مسیر تاریخ به روایت اسناد، ۱۳۸۳، ص ۱۲۷.

۲. کردستانی، حدیقه ناصریه و مرآت الظفر در تاریخ و جغرافیای کردستان، ۱۳۸۴، ص ۲۶۸.

۳. زنده‌دل، مجموعه راهنمای جامع ایرانگردی استان کردستان، ۱۳۷۹، ص ۱۰۴.

۴. خالدی، تاریخچه هتلداری در کردستان، ۱۳۷۹، ص ۶۴.

۵. ایازی، آیین سنندج، ۱۳۶۰، ص ۸۲۰.

۹-۱۰. حکمرانی دولتمردان شیعه در سنندج

بالغ بر چهل نفر از والیان اردلانی در سنندج حکومت کرده‌اند که از میان آنها به والیان شیعه اشاره می‌شود. **غلامشاه خان والی**: وی فرزند دختر فتحعلی شاه جمال بیگم خانم و خسروخان پسر امان‌الله خان اردلان می‌باشد. وی در دربار فتحعلی شاه قاجار بدنیا آمده و بزرگ شده و لقب غلام شاهخان را می‌گیرد. او در سال ۱۲۶۲ق، به دستور محمدشاه قاجار، والی سنندج می‌شود و در سال ۱۲۶۵ق، به توصیه امیرکبیر توسط ناصرالدین شاه ابقاء می‌شود.^۱

فرهاد میرزای قاجار (م ۱۳۰۵ق): وی عموی ناصرالدین شاه بود که عهده‌دار حکومت کردستان گردید.^۲ **حسنعلی خان «امیرنظام» گروسی (م ۱۳۱۷ق)**: وی از شخصیت‌های ممتاز کردستان است که نقش زیادی در حضور شیعیان در سنندج ایفا کرده و به خاطر تعصب کردی ایشان، مردم سنندج به ایشان علاقه‌مند بودند. وی در سال ۱۳۰۹ق، به سمت فرمانروایی کردستان، کرمانشاه، گروس، افشار و صائین قلعه رسید.

تیمسار امین آزاد: او در سال ۱۳۳۷، به عنوان نخستین استاندار دولت پهلوی برای کردستان تعیین شد. وی از افراد کرمانشاه و شیعه‌مذهب بود. توسط وی راه‌های ماشین‌رو به روستاهای «ژاورود» و «گاورود» احداث گردید.^۳

مهدی رنوفی (م ۱۳۸۴): وی دیگر استاندار شیعه‌مذهب کردستان و اهل کرمانشاه بود که از سال ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۰، به این سمت اشتغال داشت.

۹-۱۱. مراسم‌ها و مناسبت‌های مذهبی شیعیان سنندج

از مولفه‌های فرهنگ اجتماعی شیعیان، برگزاری مراسمات است. برگزاری مراسم عزاداری، دهه محرم، تاسوعا، عاشورا، زیارت، اعیاد غدیر و شعبان از آیین‌هایی هستند که حیات اجتماعی و فرهنگی شیعیان را متمایز از اهل سنت نشان می‌دهد.^۴ در عید غدیر، هیجدهم ماه ذی‌الحجه را جشن می‌گیرند.^۵

۹-۱۲. تعامل بین شیعیان و اهل سنت در سنندج

شیعیان سنندج، مبتنی بر هدایت و زعامت دینی و دنیوی مرجعیت شیعه، که به نیابت عام از امام عصر (عج) عمل می‌کند، حیات فرهنگی و اجتماعی خود را سامان داده‌اند. این ساختار مذهبی، با تأکید

۱. سنندجی، تحفه ناصریه، ۱۳۷۵، ص ۲۴۴.

۲. انصاف‌پور، تاریخ سیاسی و جغرافیایی کرد، ۱۳۸۶، ص ۸۴.

۳. احمدی، قومیت و قوم‌گرایی در ایران، ۱۳۷۸، ص ۴۷.

۴. مظفر، تاریخ شیعه، ۱۳۹۲، ص ۵۴.

۵. صدوق، من لایحضره الفقیه، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۹۰.

بر آموزه‌های شیعی مانند برگزاری مراسم عزاداری محرم و اعیاد غدیر و نیمه‌شعبان، به نظم و انسجام جامعه شیعیان کمک کرده و در عین حال، زمینه‌ساز تعامل مسالمت‌آمیز با جامعه اهل سنت در سنندج شده است. این تعامل، که در قالب مشارکت در مراسم‌های مذهبی، ازدواج‌های بین‌مذهبی، و همکاری‌های اجتماعی نمود یافته، به حفظ تسامح مذهبی و تقویت وحدت در این شهر چندفرهنگی کمک کرده است.^۱ شرکت در مراسمات مذهبی، جشن‌ها، دید و بازدیدها، ازدواج، عیادت بیماران، تشییع جنازه نمونه‌های تعامل هستند.

۱۰. نتیجه‌گیری

تسامح قوم‌گردد در خصوص انتشار عقاید و مذاهب گوناگون در کردستان، این سرزمین را به مکانی امن برای ترویج و بسط مذاهب و فرق گوناگون تبدیل کرده است. در میان ادیان و مذاهب مختلف، مذهب جعفری و فرق منسوب به تشیع در میان کردها، متأثر از عوامل متعددی گسترش یافته است. این روند در کردستان ابتدا با ترویج و انتشار عقاید غلوآمیز شیعی در میان طوایفی از کردها آغاز شد و در مرحله بعد به دلیل حمایت سلاطین قاجار و پهلوی از حکام محلی و انتصاب حاکمان و استانداران شیعه و همچنین اسکان گسترده تجار و مهاجران شیعه از نقاط مختلف ایران به مناطقی چون سنندج، به پیروی از تشیع فقاهتی اثنا عشری انجامید. نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهد که علاوه بر نقش حاکمان شیعه، نقش مهاجرت تجار و خاندان شیعه از تأثیرگذارترین دلایل رویکرد بخش‌های وسیعی از نواحی گردنشین بخصوص سنندج به پذیرش تشیع بوده است. بازرگانان شیعی و خاندان‌های ایشان بدلیل فعالیت‌های تجاری در کردستان اسکان یافته و با ثروت خویش مساجد، تکایا، حسینیه، هیئت‌ها، بقعه امامزاده‌ها و سایر نمادهای شیعی را بنا نهاده و با این کار زمینه اسکان مهاجران شیعی و رشد مذهب تشیع در میان کردها را موجب شده‌اند.

---

۱. جلالی، تاریخ امامزادگان سنندج، ۱۳۸۹، ص ۸۷؛ ایازی، آیین سنندج، ۱۳۶۰، ص ۱۴۷؛ عظیم‌زاده، تاریخ تشیع در کردستان، ۱۳۸۵، ص ۲۲۰.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

- آیدانلو، سجاد (۱۳۸۸). برگزیده‌های منظومه‌های پهلوانی پس از شاهنامه. تهران: انتشارات سمت.
- احمدی، اسماعیل (۱۳۷۸). قومیت و قوم‌گرایی در ایران از افسانه تا واقعی. تهران: نشر نی.
- احمدی، جمال (۱۳۹۵). تاریخ ادبیات کردی. سنندج: انستیتوی کردستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی.
- اسکندری، شمس محمد (۱۳۷۵). تاریخ کرد در قرن ۱۶ میلادی. ترجمه محسن جلدیانی. تهران: پژوهش.
- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۷۲). سیمای ایران: اوضاع جغرافیایی، تاریخی، اجتماعی. تهران: نشر آقاییک.
- انصاف‌پور، غلامرضا (۱۳۸۶). تاریخ سیاسی و جغرافیایی مردم کرد. تهران: انتشارات ارمغان، چاپ دوم.
- ایازی، برهان (۱۳۶۰). آینه سنندج. سنندج: پیام.
- بابانی، عبدالقادر بن رستم (۱۳۷۷). سیر الاکراد در تاریخ و جغرافیای کردستان. تهران: نشر ارژنگ.
- برزویی، مجتبی (۱۳۷۸). اوضاع سیاسی کردستان از ۱۲۵۸ تا ۱۳۲۵. تهران: انتشارات فکر.
- توحیدی، کلیم‌الله (۱۳۷۱). حرکت تاریخی کرد به خراسان. مشهد: سروش.
- جلالی، مهدی (۱۳۸۹). تاریخ امامزادگان سنندج. قم: آستان مقدس.
- خالدی، تیمور (۱۳۷۹). تاریخچه هتل‌داری در کردستان. سنندج: چاپخانه کردستان.
- زارعی، محمدابراهیم (۱۳۸۱). سیمای میراث فرهنگی کردستان. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- زنده‌دل، حسن (۱۳۷۹). مجموعه راهنمای جامع ایران‌گردی استان کردستان. تهران: ایران‌گردان.
- سلطانی، محمدعلی (۱۳۸۱). تاریخ خاندان‌های حقیقت: مشاهیر اهل حق در کرمانشاه. تهران: سه‌ها.
- سلطانی، محمدعلی (۱۳۸۵). نقش کردها در پاسداری از فرهنگ و تمدن ایرانی. تهران: وزارت امور خارجه.
- سنندجی، میرزاشکرالله (۱۳۷۵). تحفه ناصریه در تاریخ و جغرافیای کردستان. به اهتمام حشمت‌الله طیبی. تهران: امیرکبیر.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۵). من لایحضره الفقیه. ترجمه علی اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ج ۲.
- طیبی، حشمت‌الله (۱۳۷۱). مبانی جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی ایلات و عشایر. تهران: دانشگاه.
- عظیم‌زاده، کیومرث (۱۳۸۵). تاریخ تشیع در کردستان. سنندج: کردستان.
- عظیم‌زاده، کیومرث (۱۳۹۹). تشیع در استان کردستان. شیعه‌شناسی، شماره ۲.
- فاروقی، عمر (۱۳۸۳). کردستان در مسیر تاریخ به روایت اسناد. تهران: دانشگاه تهران.
- کامیار، محمد (۱۳۹۷). از بام ایران تا سرزمین طوفان. همدان: انتشارات تدین.
- کردستانی (وقایع‌نگار)، علی اکبر (۱۳۸۴). حدیقه ناصریه و مرآت الظفر در تاریخ و جغرافیای کردستان. به کوشش محمد رئوف توکلی. تهران: توکلی.
- گلزاری، مسعود (۱۳۷۵). کرمانشاهان و کردستان. تهران: النجم.
- مردوخ کردستانی، محمد (۱۳۷۹). تاریخ کرد و کردستان. تهران: کارنگ، ج ۲.
- مظفر، محمدحسین (۱۳۹۲). تاریخ شیعه. محقق: محمدباقر حجتی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.